

МОВНИЙ ОБРАЗ ЧОРНОБИЛЯ В ПОЕЗІЇ БОРИСА ОЛІЙНИКА

*У статті простежено типи актуалізації, лексичну валентність і контекстні асоціативно-семантичні зв'язки номінації **Чорнобиль** у мовотворчості Б. Олійника. Системний розгляд цих аспектів дає змогу констатувати індивідуальну норму функціонально-семантичної реалізації образу **Чорнобиль** в ідіостилі письменника.*

Ключові слова: актуалізація значення, лексична валентність, контекст, асоціативно-семантичний зв'язок, номінація Чорнобиль, ідіостиль Б. Олійника.

*Гоцинець І.Л. Словесный образ Чернобыля в поэзии Бориса Олейника. В статье прослежены типы актуализации, лексическая валентность и контекстные ассоциативно-семантические связи номинации **Чернобыль** в речетворчестве Б. Олейника. Системное рассмотрение этих аспектов дает основания констатировать индивидуальную норму функционально-семантической реализации образа **Чернобыль** в идиостиле писателя.*

Ключевые слова: актуализация значения, лексическая валентность, контекст, ассоциативно-семантическая связь, номинация Чернобыль, идиостиль Б. Олейника.

*Gotsynets I.L. Verbal image of Chornobyl in Borys Oliynyk's poetry. The article deals with the problem of types, lexical valency and contextual associative-semantic relationships of nomination **Chornobyl** in Borys Oliynyk's poetry. A systematic consideration of these aspects allows to state individual norm of functional-and-semantic realization of concept **Chornobyl** in author's idiostyle.*

Keywords: meaning actualization, lexical valency, context, associative-semantic relation, nomination Chornobyl, Borys Oliynyk's idiostyle.

Після 26 квітня 1986 р. в українській літературі оформився окремий тип поетичного дискурсу, який можна умовно кваліфікувати означенням *чорнобильський*. Від поезії, твореної в синхронний хронологічний період, але на інші (суспільно-громадянські, ліричні тощо) теми, ці вірші відрізняє наскрізна негативна аксіологія та асоціативно-семантична підпорядкованість єдиному образіві-константі (архісемі) – *Чорнобиль*. Соціальна значущість пов'язаних із цим мовним знаком подій слугувала визначальним екстралінгвальним фактором його концептуалізації як світоглядно-ментального знака, актуального для різних типів суспільної свідомості, передусім побутової, публіцистичної та художньої.

Т.І. Гундорова слушно акцентує увагу на тому, що «у плані соціальному і культурному Чорнобиль позначив кризу тоталітаризму і перевернув існуючу картину світу «по-радянськи» [2: 41]. Під впливом цього екстралінгвального чинника в національній мовній свідомості однойменна номінація концептуалізувалася як негативно конотований мовно-часовий знак, сформувала розгалужене асоціативно-семантичне поле, у якому виконує роль центра моделювання художнього змісту. У поезії, яка стала естетичною реакцією на події 26 квітня 1986 року, «наслідком [...] осмислення образу Чорнобиля є різновекторність стимульованих ним асоціацій (*Чорнобиль* → *аварія*, *Чорнобиль* → *зона*, *Чорнобиль* → *біль*, *лихо*, *трагедія*, *Чорнобиль* → *хвороба*, *смерть* тощо) та строкатість поетичного словника, задіяваного для вербалізації відповідних асоціацій» [6: 46–47].

Мета цієї студії – простежити типи актуалізації, лексичну валентність та контекстні зв'язки номінації *Чорнобиль* у мовотворчості Б. Олійника, що в комплексі дасть змогу констатувати індивідуальну норму асоціативно-семантичної реалізації цього образу в ідіостилі письменника.

У мові поетичних творів Б. Олійника про чорнобильські події фіксуємо акцентовану дослідниками (Л.Т. Масенко, Г.М. Сютя) як загальну ознаку чорнобильського дискурсу топонімічно-апелятивну кореляцію *Чорнобиль* – *чорнобиль, полин*. До техногенної катастрофи в лексико-семантичній структурі апелятива *чорнобиль* стрижневим було значення «багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурым стеблом, різновид полину» [СУМ : XI: 356], а топонім *Чорнобиль* не був активним у суспільній мовній свідомості. Однак на етапі «після катастрофи» відбувся динамічний перехід від згаданого вище конкретно-предметного значення через ономастичне до поняттєвого. Зокрема, у розглядуваній поезії спостерігаємо контекстну синонімізацію назв *чорнобиль, полин* та їх системну актуалізацію як конкретизаторів образу *Чорнобиль* із збереженням опорних для словникового тлумачення сем 'колір' (*чорний*) та 'смак' (*гіркий*). На їх ґрунті автор вибудовує стійку асоціацію *чорнобиль, полин* – *Україна, історичний досвід*. Пор. *Ти вища, ніж мати, вознесена іменем «Божа»./ О, як ти на матір мою милосердієм схожа!./ Прийди і врячуй матерів із гірких полинів./ Що в тузі сирітській уже не чекають синів* [4: 89]. Семантична, лексична та оцінна домінанта в таких контекстах – прикметник *гіркий*, за яким закріплюється функція концептуальної епітетної аксіологеми.

Художньо-образне узагальнення чорнобильської ситуації, коли недостатня поінформованість про суть і масштаби трагедії викликала страх, суспільну паніку, знаходить вияв у химероморфізації образу *Чорнобиль* з акцентуванням сем 'загроза', 'небезпека' та загальною негативною оцінністю: *І тільки над Прип'яттю, дужо і владно./ Якесь нетутешнє вставало свічадо./ І сяйво його пробивалось уперто/ Крізь темінь і крила, во злові простерті./ І лики якісь, як сузір'я, возніли/ І їх було шість.../ І мене – осінило!* [4: 62].

Із словесним образом *Чорнобиля*, Чорнобильської атомної станції в аспекті показу аварії в поезії Б. Олійника пов'язане функціонування та стилістичне навантаження слова-образу *реактор*. Первинне значення лексеми *реактор* – «фіз. Установа, де відбувається керована ланцюгова ядерна реакція поділу атомних ядер» [СУМ : VIII: 465]. У художній мовотворчості це адаптована до мовно-виражальних потреб тексту поетична номінація. Її безпосередній зв'язок із денотатом – технічним об'єктом – підкреслює сполучуваність із порядковим числівником *четвертий*. Цей тип слововживання відбиває співвіднесеність мовного знака і дійсності, адже загальновідомо, що в ніч катастрофи вибухнув реактор 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС. Стереотипізованість номінативних словосполук *четвертий блок, четвертий реактор* уможливила їх граматичне усичення до субстантивної форми *четвертий*: *І перст його грізний вказующе застеріга/ Межу, що встає за четвертим до розпачу зримо* [4: 78].

Мовостиль Б. Олійника відбиває негативний аксіологічний зміст, що закріпився за номінацією *реактор* у мовній свідомості та практиці кінця 80-х рр.

XX ст. і був зумовлений усталенням асоціативного зв'язку *реактор* – *небезпека*, *смертельна загроза*. У мові поеми «Сім» він вербалізований у лексично й естетично модифікованому фразеологізмі *закласти реактор, як міну повільної дії*. Пор.: *Куди ж ти дививсь, коли діти твоєї надії, / Руїнуючи спокій іще праслов'янських пластів, / Заклали реактор, як міну повільної дії, / Під саму коліску твоїх однокровних братів!* [4: 56]. Йому властива специфічна батальна (військова) семантика й аксіологія.

У названій поемі Б. Олійника асоціативно багатоаспектним постає також образ *саркофаг*: *важко іде споночілий від горя Чорнобиль, / Як віск прошиваючи у саркофазі бетон* [4: 77]. Тут відзначаємо: а) текстову наявність архісеми *Чорнобиль*; б) актуалізацію експресивної семантичної домінанти 'горе' та в) сему 'всепроникність радіації', що є визначальною для вислову *прошивати як віск*.

У мовостилі Б. Олійника зафіксовано мовно-естетичне вираження такого фрагмента чорнобильської дійсності, як *вибух* (контекстний синонім поняття *аварія на Чорнобильській АЕС*). Його текстове розгортання супроводжується образом *вогонь*, стилістична актуальність якого детермінована як екстралінгвальними чинниками, так і внутрішніми законами поетичної мови. Він формує і двокомпонентні мікроконтексти (*смертельний вогонь*), і розгорнуті багаточленні поетичні синтагми із загальним значенням 'небезпека', 'смерть'. Пор., як асоціацію *вогонь* – *смерть* вербалізує перейнятий із мови публіцистики вислів *відвести вогонь: І не забути, доки світ і люди, / Сунів землі, що відвели вогонь* [4: 56]. Образно-естетичні трансформації, які відбуваються при включенні цього образу в структуру поетичного вислову, зумовлюють розвиток контекстуальних значень «йти на смерть» та «перемоги смерть», об'єднаних семою 'героїзм'. Ця ж сема домінує в експресивних описах наполегливості, самовідданості людей, які долали наслідки вибуху, аварійної ситуації. Логічною в таких контекстах є поява батально маркованої номінації *солдати*: *І умирали, як солдати, / В ядрі розлучуючи атом / Задля живих!* [4: 51]; *пам'ять запише усіх, не питаючи націй, – / Від юних солдатів до вчених найвищих інстанцій, – / Хто нас в Страхолиссі, закрив од чуми радіації* [4: 88].

Із темою чорнобильського вибуху пов'язаний індивідуально-авторський образ *гриб сатани*: *Однаково ділиться він [атом – І. Г.] до межі рокової, / Чи відаєш ти, що за нею гряде з пелени, / Коли над планетою виросте гриб сатани, / Посіяний сліпо з твоєї гордині людської?!* [4: 57]. Візуальною основою для метафоризації в цьому разі слугує зовнішня ознака – специфічна форма хмари, що утворюється внаслідок ядерного вибуху.

Сталу модель індивідуального образотворення Б. Олійника в тематичній зоні «Чорнобиль» репрезентує асоціативно-образна паралель *Чорнобиль* – *радіація*.

Наукове поняття *радіація* – один із найпродуктивніших освоєних термінів, що поповнили словник чорнобильської поезії загалом і увійшли в ідіостиль Б. Олійника зокрема. Зафіксоване в СУМ загальнономвне значення слова *радіація* («випромінювання, зокрема електромагнітної енергії, яким-небудь тілом // Електромагнітні хвилі, випромінювані яким-небудь

джерелом» [СУМ : VIII: 429]) не виявляє лексико-семантичних варіантів, які б прямо вказували на його зв'язок із поняттям *Чорнобиль*. Однак тексти Б. Олійника відбивають такий зв'язок і свідчать про те, що при включенні у поетичний контекст лексема *радіація* стає носієм визначальної для чорнобильських образів негативної аксіології, актуалізуючи семи 'небезпека, загроза для здоров'я, життя', 'забруднення'.

Розглядувані віршові тексти Б. Олійника демонструють специфіку входу термінологічної лексеми *радіація* в національний поетичний дискурс кінця ХХ ст. Зокрема, його спостережено в контексті закріпленої в суспільномовній свідомості українців асоціації *радіація – небезпека, загроза для здоров'я, життя*. Її лексико-семантичним корелятом у мові Б. Олійника стала генитивна метафора *чума радіації: Хто нас в Страхолиссі, закрив од чули радіації./ І горе навпіл розділив і омився з Дніпра* [4: 88].

Із лексемою *радіація* дериватологічно пов'язаний прикметник *радіаційний*, який у чорнобильських творах Б. Олійника функціонує як метафорична негативно-оцінна характеристика: *Кого ж ви зачинаєте на смерть,/ Коли у вашому спадковім кодї/ Вже перетято сув'язь родоводу/ Ножем радіаційним до осердь?!* [4: 60].

Ще одне наукове поняття, активно адаптоване мовою чорнобильської поезії і представлене в мовостилі Б. Олійника, – *атом*. Негативна аксіологія системно вживаного щодо нього епітета *нещадний* із стрижневою семою 'небезпечний' – це наслідок усвідомлення автором масштабів радіаційної небезпеки, неконтрольованості атомного розпаду. Пор.: *Отямся нарешті! Нещадний однаково атом/ Що в них над Гудзоном, що в нас над билинним Дніпром!* [4: 57].

Позитивно-оцінні означення до дистрибута *атом* у поезії Б. Олійника про *Чорнобиль* – епізодичні: *хто ж вам видав дозвіл, волохатим,/ Що ледве злізли із дерев на твердь,/ Лапищами терзатъ невинний атом* [4: 52].

Наслідки пізнання атома як наукового явища поет окреслює дієслівною сполукою *розлучити атом: І умирали, як солдати,/ В ядрі розлучуючи атом/ Задля живих!* [4: 51]. Ключовою для декодування аксіологічного змісту цих образів стає сема 'героїзм'.

Мовний образ *Чорнобиля* в художньому баченні Б. Олійника нерозривно пов'язаний з актуалізацією образу *зона*.

Номінація *зона* в значенні «територія відчуження із забороною проживання людей, що виникла внаслідок екологічної чи технологічної катастрофи» [1: 382] – ознака новітнього чорнобильського словника. В індивідуальному дискурсі Б. Олійника відбита, зокрема, тогочасна тенденція до вживання слова *зона* як смислово самодостатнього позначення території відчуження. Пор.: *А сьомий у зону («Володю, куди?») / Летить. Кінокамера плівку жене* [3: 78]. Граничну напруженість дії «їхати на територію відчуження» в останньому контексті виражає присудок *летить* (*летіти* – «перен. «Дуже швидко перемішатися (по землі, воді і т. ін.); мчати, нестися»). Схожий механізм метафоризації спостерігаємо в дієслівній конструкції *поспішати в Чорнобиль*, пор.: *кинувши свої пости,/ з глибинки, із найвищої з інстанцій/*

спішать в Чорнобиль, під крило акацій —/ безсмертником вкраїнським проростити [3: 18]. Крім контекстної синонімії з висловом *їхати (летіти) в зону*, вони ілюструють домінування семи 'приреченість'.

Для окреслення мовно-часового портрета *Чорнобиля*, зокрема *зони*, поет активно використовує прийом внутрішньотекстового контрастування. Його спостерігаємо у віршовому фрагменті такого змісту: *О, як ця омана купує! Бо все — як було:/ Іночі, і дні пропливають у звичному плині,/ І сонце щоранку підводить античне чоло,/ І місяць щовечір гойдає колиску дитини* [4: 58]. Через протиставлення за хронологічною віссю *тепер — колись*, доповнене словесними маркерами імітації тотожності, однаковості життя до та після аварії, осмислюється трагізм фізичної невідчутності радіації, позірної безпечності ситуації, яка насправді смертельно небезпечна для здоров'я. Цю невідповідність вербалізує слово *омана*.

Показовий для мови чорнобильської поезії Б. Олійника мотив знищеної радіацією природи: *Клини на майське вибиралися віче/ Похизуватись клечанням./ А придивився: жовті, як свічі/ В присмерку поминальнім* [4: 54]. Окрім таких контекстів із домінантною смисломодельовальною семою 'хвороба' виявлено також okazionalні образи-символи із вторинними номінаціями та асоціатами смерті: *Тільки — пилу мертва хмарка,/ Та це крук зловтишно каркнув:/ — От і всі кінці,/ Хлопці-молодці!/ Самоїли дух і тіло! — / Доки й корінь переїли!/ І регоче, гад,/ Аж мороз — до п'ят* [4: 12].

Здійснений розгляд засвідчує функціонально-семантичне та аксіологічне навантаження номінації *Чорнобиль* в ідіостилі Б. Олійника як концептуально важливому фрагменті української поетичної мови на сучасному етапі її розвитку. Поетична мовотворчість автора переконливо відбиває концептуалізацію лексеми *Чорнобиль* як константи сучасної національної мовної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с. 2. **Гундорова Т.** Чорнобильський текст: український літературний постмодерн (межславянський контекст) / Т. Гундорова // Джерелознавство, історія та культурологія слов'янських народів : доп. XIII Міжнар. з'їзду славистів, 15 — 21 серп. 2003 р., Словенія. — К., 2003. — С. 40—58.
3. **Олійник Б.** Дорога на Чорнобиль / Б. Олійник // Поворотний круг. — К., 1989. — С. 33—35.
4. **Олійник Б.** Сім: Поема / Б. Олійник — К. : Рад. письменник, 1988. — 92 с.
5. **Словник української мови:** [в 11 т.] / [редкол.: Білодід І.К. (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970 — 1980. — Т. I — XI.
6. **Сюта Г.М.** Чорнобиль — константа української мовно-поетичної свідомості / Г.М. Сюта // Мовознавство. — 2007. — № 4—5. — С. 44—49.